
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE MODERNLEŞME: KIRILMALAR ve SÜREKLİLİKLER

*İlyas SÖĞÜTLÜ**

ÖZET

Cumhuriyet'in, Osmanlı modernleşmesindeki düalist ve araçsalıcı duruma son vererek modernleşmeyi tam anlamıyla isabetli ve doğru bir çizgiye oturttuğu görüşü, Türk modernleşmesi tartışmalarında öne sürülen kalıp yargılardan biridir. Bu yargı, Cumhuriyet modernleşmesinin sorunsallaştırılmasını engellemekte ve onu modernliğin en önemli boyutlarından biri olan düşünümsellik ögesinden mahrum bırakmaktadır. Modernleşmede amaç ve kapsam bakımından Cumhuriyet modernleşmesinin modernlik açısından daha isabetli bir okumaya dayandığı bir gerçektir. Ancak modernlik algısı ve modernleştirme yöntemi açısından bakıldığında her iki dönem arasında süreklilik unsurunun kopuş unsurundan daha güçlü olduğu görülmektedir. Zira Türk modernleşmesinin bu iki evresinde de modernlik, onu var eden tarihsel süreç es geçilerek, bir yerden alınıp getirilecek bir meta ve modernleşme de bu doğrultudaki bir projenin devlet eliyle ve yasalar yoluyla gerçekleştirilmesi olarak algılanmıştır. İşte Türk modernleşmesinin açmazları tam da bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Bu açmazları daha yakından kavramak açısından bu iki evrenin karşılaştırmalı analizi zengin bir malzeme yığını sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Modernleşmesi, Geç Osmanlı, Erken Cumhuriyet, Kemalizm, Pozitivizm.

* Yrd. Doç. Dr. İlyas Söğütü, Bilecik Üniversitesi Siyaset ve Sosyal Bilimler ABD.

Türkiye'nin son iki yüzyılda siyasi, iktisadi, toplumsal ve kültürel açıdan yaşadığı dönüşümü anlamlandırmak ve özetlemek için kullanılabilir en elverişli kavram "modernleşme"dir. Osmanlı modernleşmesinin gerisinde yatan en temel saik, Batı karşısında imparatorluğun art arda aldığı yenilgilere son verme kaygısıdır. Cumhuriyet'e gelindiğinde ise Osmanlı döneminin aksine modernleşme, bir amaçtır. Zira Cumhuriyetin kurucu kadroları, modernleşmenin ancak bütünsel olabileceği ve Aydınlanma ideallerini gerçekleştirmeyi amaçlaması gerektiği kanısındadırlar. Kısacası, modernleşme amacı ve kapsamı bakımından iki dönem arasında esaslı bir fark vardır. Ancak modernleş(tir)me yöntemi ve pratikleri açısından aralarında ne ölçüde bir süreklilik ve kopuş olduğu, Türk sosyal bilimler yazınında, üzerinde yeterince durulmamış sorulardan biridir. Bu yazının amacı, Cumhuriyet modernleşmesinin, Osmanlı modernleşmesindeki ikili(düalist) ve araçsal(pragmatist) duruma son vererek, bir topyekûn Batılılaşma hamlesiyle modernleşmeyi tam anlamıyla doğru ve isabetli bir çizgiye oturttuğu biçimindeki ezberci genellemeleri sorunsallaştırmaya çalışmaktır. Zira bu türden genellemeler, her şeyden önce Türk modernleşmesi süreci üzerine eleştirel düşünme imkânını kısıtlayıcı ve onu bizzat modernliğin olmazsızlarından biri olan düşünümSELLİK unsurundan mahrum bırakıcı bir işlev görmektedir.

Osmanlı'nın tasfiyesi ve Cumhuriyetin ilanı, siyasi düzen açısından hiç şüphesiz köklü bir değişim anlamına geliyordu. Ancak Osmanlı toplum yapısı, iktisadi, siyasi ve kültürel-ideolojik bütün boyutlarıyla Cumhuriyet'e miras kalmıştı. Yeni rejim, tam anlamıyla Batılı bir toplum yaratmak istese de, bu mirasın, onun hareket alanını sınırlayıcı bir işlev göreceği açıktı. Bir bakıma Cumhuriyet, modernleşme yolunda Osmanlı tecrübesini, birikimini veri almak ve onun üzerinde yaptığı değerlendirmelerle kendi modelini inşa etmek zorundaydı. Öte yandan her iki dönem arasındaki süreklilik, sadece nesnel koşullarla sınırlı değildi. Kemalist devrimi gerçekleştirenler, Osmanlı'nın son döneminde yetişen ve zihniyet dünyaları o atmosfer içinde şekillenen sivil-asker bürokrat kadrolarından oluşmaktaydı. Bu iki temel parametre dikkate alındığında, Cumhuriyet modernleşmesinin geçmişten tam bir kopuşu getirdiği söyleminin yerindeliği kendiliğinden tartışmalı hale gelmektedir.

Her iki modernleşme evresi arasında süreklilik ve kopuş unsurlarını ortaya koyabilmek için, çözümleme çerçevesi olarak modernleşmede amaç, kapsam, modernlik algısı ve modernleşme yöntemi, incelemenin temel eksenini oluşturacaktır. Karşılaştırmada Osmanlı modernleşmesi için Tanzimat, Cumhuriyet için de modernleştirici bürokrat-aydın ittifakının iktidarı elinde tuttuğu erken cumhuriyet dönemi (1923–1950) esas alınacaktır.

Osmanlı'da Batı yükselişinin oluşturduğu tehdide karşı, kendine bir çeki düzen verme yönünde reform çabalarının tarihi daha gerilere gitmekle birlikte, bu doğrultuda ilk esaslı adımların III. Selim döneminde (1789-1807) atıldığı kabul edilir. Zira 1787-1792 savaşında Rusya ve Avusturya karşısında uğradığı ağır yenilgi, Osmanlı için bir dönüm noktası olmuştur. Öte yandan devlet, sadece dış güçler karşısında zor durumda değildir. 16.yüzyıldan itibaren tımar sisteminin bozulması ve devlet otoritesinin zayıflamasına paralel olarak ortaya çıkan eşraf ve ayan gibi periferik güçler, merkezi yönetim açısından uzun zamandan beri bir rahatsızlık kaynağıdır (İnalçık, 2006:23). Öyle ki devlet, vergi ve asker toplama gibi kendi hükümlerlik alanına ait bazı yetkileri bile pek çok bölgede ayana bırakmak zorunda kalmıştır.

Devlet iktidarını kontrol eden kadroların, bu iki sorunu aşmak için buldukları çözüm, merkezi yönetimin güçlendirilmesidir. Zira imparatorluğun Batı karşısında gerileyişinin sebepleri nedir sorusuna bulunan karşılık bir hayli yüzeysel ve naiftir: devlet nizamının bozulması ve Batı'nın askeri üstünlüğü. Dolayısıyla çözüm de Batı'nın askeri düzeni ve teknolojisini Osmanlı'ya ithal etme yönünde aranmıştır. III. Selim, ilk reformları orduda başlatmıştır. Zira ordunun teknik donanım ve örgütlenme bakımından çağın gerisinde kaldığı alınan ağır yenilgilerle tescillenmişti. Öte yandan ordu, sultana sadakat ve disiplin açısından da büyük bir zafiyet içindeydi. III. Selim, bu iki temel zaftan arınmış yeni bir askeri birlik kurmakla işe başladı (Nizam-ı Cedid). Düzenli bir maliye ve rasyonel/akılcı bir idari sistemin kurulması için önemli adımlar attı.

II. Mahmut, III. Selim tarafından başlatılan reform çabalarını aynı kararlılıkla devam ettirdi. II. Mahmut döneminde (1807-1839), Osmanlı yönetimi, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde birbiri ardına patlak veren iç isyanlar ve Rusya'nın Boğazlar üzerindeki hesapları nedeniyle tam bir güvenlik krizi içindeydi. II. Mahmut 1808 Sened-i İttifak sözleşmesiyle gösterdiği geçici boyun eğişin ardından ilk fırsatta (1813) ayanları ortadan kaldırdı. Ardından merkezîyetçi reformların önündeki en güçlü engeli oluşturan Yeniçeri Ocağı'nı tasfiye etti (1826) ve onun yerine Batı tarzı eğitim sürecinden geçen yeni askeri birlikler oluşturdu. Ordunun eğitimi için yabancı subaylardan yararlandı. Yeni ordu için Batılı tarzda eğitimden geçmiş kadroları yetiştirmek üzere yeni okullar açıldı (Lewis, 2004:82-83).

III. Selim'in ve II. Mahmut'un reform çabaları, modernleşme adına bir başlangıçtı. Ancak devletin karşı karşıya bulunduğu sorunlar, kısmi bir takım yeniden düzenleme girişimleriyle çözülemeyecek kadar karmaşık ve çok yönlüydü. Sırp ve Yunan Ayaklanmaları ve Mısır olayı, Osmanlı seçkinlerini daha

geniş kapsamlı bir reformun gerekliliğine inandırmıştı. İşte Tanzimat Fermanı, içte ve dışta çetin meselelerle baş etmekte zorlanan devlet adamlarınca hazırlanan köklü bir reform hamlesi olarak ortaya çıktı. Tanzimat adı verilen bu reform hareketini yürüten kadrolara göre, devletin karşı karşıya bulunduğu problemleri aşmanın yegâne çaresi, eski usullerden vazgeçmek ve Fuat Paşa'nın ifadesiyle "yeni gelişme ufuklarına açılmak"tı. Bunun da yolu, bütün askeri ve idari bünyeyi baştan aşağıya yenilemekten geçmekteydi (Akarlı,1978:1-2).

Görüldüğü üzere Osmanlı'da modernleşme, toplumun iç dinamiklerinin yarattığı tabii bir sonuç ya da devlet seçkinlerinin modernliğin özüne inanmalarından kaynaklanan gönüllü ve iradi bir tercihten çok, dış ve iç güçlerin baskılarına son vermek gibi pragmatist bir gayeden türemiştir. Bu nedenledir ki başlangıçta, toplumun temel değerlerinin, egemen üretim biçiminin ve siyasi yapısının tartışılması söz konusu olmamıştır. Amaç oldukça nettir: mevcut yapının iyileştirilmesi ve sağlamaştırılması.

Osmanlı modernleşmesinin karakteristik özelliklerini ortaya koyabilmek için, Tanzimat hareketini yürüten kadroların Batı medeniyeti, bu medeniyetin kökenleri ve Batı düzeyine erişmenin yolları gibi konulardaki görüş ve değerlendirmelerine bakmak gerekir. Tanzimat döneminin ünlü devlet adamlarından Âli Paşa medeniyeti, "*cemiyet-i beşeriyeyi terkib eden efradın her yönden mazhar-ı emniyet-i kâmile ve mütemetti-i nimet-i asayiş ve refah olması*" olarak tanımlamaktadır. Batı medeniyetini doğuran sebepler konusunda ise Mecmua-i Fünun'da şöyle denir: '*ulum, fünun ve sanayi sayesinde, toplum içindeki fertlerin işbirliğine dayanarak, insanları refah, rahatlık, servet ve dolayısıyla da saadete ulaştıran bir yol*' (Çetinsaya, 2002: 56). Bu tanımdan çıkan mantıki sonuç şudur: Batı medeniyetini var eden bilim, fen ve teknolojidir, bu unsurları edinmemiz halinde biz de Batı kadar güçlü olabilir ve yaşadığımız bu mağlubiyet durumundan kurtulabiliriz. Batı medeniyetinin var oluş koşulları konusunda daha derin analizler de vardır. Örneğin Sadık Rıfat Paşa'ya göre Avrupa medeniyeti;

"Cenab-ı Hak'kın insana ihsan eylediği liyâkat ve istidat ve sa'y u gayret ve ulûm ve maarifin kisb ü tahsiline ikdâm ve dikkat semeresiyle eşref-i mahlûkat olan insanın işidir. Ma'muriyet-i mülk ve memleket, kesret-i nüfus ve ziraat ve san'at ve servet ve ticaret ve ahalice sa'y u gayret ile hasıl olur ise de, bunların cümlesinin husûlü dahi, yine ilim ve akla menut ve muhtaçtır" (Kaplan, 1988:48'den akt: Çetinsaya, 2002:58).

Görüldüğü üzere Sadık Rıfat Paşa'nın Batı medeniyeti analizi daha analitiktir. Ne var ki sonuçta o da medeniyetin bütün boyutlarının nihai var edi-

cisi olarak bilim ve fenni göstererek tek faktörcü ve indirgemeci anlayıştan kendisini kurtaramaz. Tanzimat seçkinleri, Batı medeniyeti ile İslam arasında bir çelişki görmezler. Fuat Paşa'ya göre;

“İslamlığın emrettiği bilim ve fen başkalarının tahsil ettiği bilimden farklıdır sanılmasın. Katiyen. Bilim tektir. Akıl ve idrak dünyasını her yerde aynı güneş ısıtır ve ısıtır. Ve madem bizim inançlarımızca İslamlık evrensel gerçeklik ve bilginin bir ifadesidir, o halde yararlı bir buluş, yeni bir bilgi kaynağı nerede bulunmuş olursa olsun...her zaman İslam'a aittir” (Akarlı, 1978: 2).

Hatta kimilerine göre Batı medeniyeti ve bilimi Müslümanların yitik malıdır; geçmişte Avrupa'nın bizden devralıp geliştirdiği miras şimdi tekrar ithal edilmelidir (Çetinsaya, 2002: 57).

Batı'nın yükselişini salt bilim ve teknolojiye bağlamaları, Batı ile İslam medeniyeti arasında bir farklılık olmadığı yönündeki değerlendirmeleri, Tanzimat neslinin, Batı hakkındaki bilgilerinin oldukça sınırlı olduğunun bir göstergesidir. Tanzimat kadroları için medeniyet, bir yerden alınıp getirilecek bir meta ve Batı'daki bilim ve fen kitaplarının sayfaları arasında bulunan sihirli bilgiler olarak sunulmuştur. Aynı naif yaklaşımı Batı ile aradaki mesafenin kapatılması konusunda söylediklerinde de görmek mümkündür. Tanzimat Fermanı'nda şöyle denir:

“Devlet-i Aliyyemizin mevki-i coğrâfisine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyyet ve istidatlarına nazâran esbâb-ı lazimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfikihî teâlâ sûver-i matlûba hâsıl olacağı zâhir olmağla...Devlet-i Aliye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zimmında b'azı kavânîn-i cedide vaz' ve tesisi lazım ve mühim görünerék...” (İnalçık-Seyitdanlıoğlu, 2006:1).

Fermanda söylendiği gibi Tanzimatçılar, Batı bilim ve teknolojisinin ithali, iyi bir idari sistemin kurulması ve yeni yasal düzenlemelerle, beş on sene içinde Avrupa ile Osmanlı arasındaki güç dengesinin yeniden tesis edilebileceği kanısındadırlar. Bu değerlendirme, onların Batı'nın eriştiği gücün arka planındaki tarihi derinliği, sayısız faktörlerin ve karmaşık süreçlerin varlığını tam olarak kavrayamamış olmalarının bir işaretidir. Zira onlar, Osmanlı klasik sisteminde esaslı bir değişime gerek olmadan, yürürlüğe konulacak bir dizi reformla Batı ile aradaki askeri güç dengesinin kurulabileceği kanaatindedirler. Bu nedenle fermanda sistemin iktisadi, siyasi ve kültürel yönlerine dair ciddi bir eleştiri yoktur.

Bir “savunmacı modernlik” projesi olarak fermanın başlıca iki hedefi vardı: Birincisi iç ve dış tehditleri savuşturmak üzere devlet mekanizmasını

güçlendirmek, diğeri ise gayrimüslimlere yönelik eşitleştirici reformları yürürlüğe koyarak iç bütünleşmeyi tesis etmek ve bu yolla çok farklı unsurlardan oluşan imparatorluk yapısını ayakta tutmaktır. Bu iki temel amaca yönelik olarak ordudan eğitime, merkez bürokrasisinden taşra yönetimine, vergi düzeninden hukuk sistemine kadar çok geniş bir alanda reformlar yürürlüğe konulmuştur.

Tanzimat reformlarının bütün bu araçsal, kurum aktarmacılığının ötesine geçmeyen yüzeysel niteliğine rağmen, toplumun modernleşmesi açısından kimi önemli katkılar sağladığı da muhakkaktır. Fermanın bu yöndeki en önemli katkısı hukuki ve siyasi modernleşme alanında gerçekleşti. Devlet seçkinleri bu yöndeki reformları, temelde, imparatorluğun gayrimüslim unsurları ile Müslümanları eşit hale getirerek milliyetçi eğilimleri yatıştırmak için başlattı. Gerçekten de Tanzimat, millet esasına dayalı farklılıkları ortadan kaldırma ve tüm tebaayı haklarda ve yükümlülüklerde eşit yurttaşlar haline getirme yönünde atılmış dev bir adımdı¹. Fermanla, tüm tebaanın canlarının, mallarının ve haysiyetlerinin hukuken güvence altında olduğu ilan edildi. Böylelikle, mutlakıyetçi bir yönetimin keyfi uygulama ve cezalandırma sistemi yerine, yasalara dayalı bir yönetim oluşturmaya yönelik bir ilk adım atılmış oldu (Kalaycıoğlu-Sarıbay, 2007:7). Tanzimat, çıkışındaki pragmatist gayeler bir yana, Osmanlı anayasal gelişmesinin başlangıcı ve hukuk devleti olma yönünde ilk manifestoydu (Ortaylı, 2008:115).

Şüphesiz Tanzimat mimarlarının demokrasi gibi bir idealleri yoktu. Çünkü onlar bunu sistemin sonunu getireceği gerekçesiyle daha baştan reddederlerdi. Ancak Fermanın getirdiği kişi hakları, eşitlik, yurttaşlık, hukuka bağlı yönetim gibi nosyonlarla, devlet seçkinleri istese de istemese de, Osmanlı toplumunda otoritenin devletten topluma kaymasının yolunu açılmış ve bütün bunlar gelecekteki siyasi modernleşme atılımları için bir temel oluşturmuştur. Bunun en somut örneği, hiç şüphesiz, Tanzimat meclisleridir. Tanzimat'tan sonra kurulan Meclis-i Ali-yi Tanzimat, içinde nazırların, ulemanın, ordu komutanları ve gayrimüslim ruhani reislerinin olduğu, nizamnameleri tartışmakla görevli bir meclisti. Bir parlamento gibi çalışan bu kurula, 1845'te çıkarılan bir fermanla vilayetlerden ikişer temsilci üye davet edildi. Bu gelişme anayasal monarşinin ilk sessiz provası ve parlamentarizm yönünde atılmış ciddi bir adımdı (Ortaylı, 2008:169-170). Aynı uygulama Vilayet idare meclislerinde gerçekleştirildi (Davison, 2005: 47). 19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı toplandığında, imparatorluğun dört bir yanından seçilen me-

¹Bu yönüyle ferman, hâkim Müslüman kitle ile tâbi Hıristiyan tebaa arasındaki ilişkilerin yeni bir safhası olarak değerlendirilmektedir (İnalçık, 2006: 13).

buslar, büyük çoğunlukla vilayet idare meclislerinden gelen kimselerdi (Ortaylı, 2008:187). 1876'da Anayasa'nın ilanı ve parlamentonun açılması, Osmanlılık üst kimliği etrafında bir bütünleşme yaratma tezinin somut bir ifadesi olmuştu.

Tanzimat'ın Osmanlı-Türk toplumuna modernleşme adına yaptığı katkılardan bir diğeri de "laik eğitim"dir. Yeni kurulan bürokratik kurumların eleman ihtiyacını karşılamak ve reformcu kadroları yetiştirmek üzere Batı tarzı pek çok okul açıldı. Okul müfredatlarında doğa bilimleri, tıp, matematik gibi pozitif bilimlere yer verildi (Ortaylı, 2008: 52). Bu okullar sayesinde, dünya meselelerine bakışta laik akılcı bakış açısına sahip bir kuşak yetişmeye başladı². Ve bu kadrolar sonraki yıllarda modernleşme çabalarının taşıyıcılığını üstlendiler.

Devlet, kamuoyunu bilgilendirmek ve toplumla daha yakın iletişim kurmak üzere gazete çıkarılmasına (Takvim-i Vekayi 1931) önyak oldu ve zamanla buna bağımsız gazetelerin de eklenmesiyle çapı dar fakat sesi gür bir kamuoyu ortaya çıktı (Mardin, 1992a:216). Bu yolla ilk kez, devlet dışında bir bağımsız siyaset alanı, başka bir ifadeyle ortak kaygıların paylaşıldığı bir kamusal alan açılmış oldu. Merkez, taşradaki temsilcileriyle iletişim kurma, askeri birlikleri hızla konuşlandırmak ve ticari faaliyetleri kolaylaştırmak amacıyla posta sistemini (1834), telgrafı (1855-1864) ve demiryollarını devreye soktu (Karpat, 2006:37).

Görüldüğü üzere Tanzimat reformları, toplumun altyapısında, egemen üretim biçiminde ve düşünce kalıplarında köklü bir değişimi başlatabilecek sistematik bir dönüşüm programı olmaktan uzaktır. Yapılanlar, daha ziyade üst yapının sınırları içinde kalan ve geleneksel Osmanlı toplumuna atılan bir modernleşme cilasından ibarettir. Bu çabaların dikkati çeken temel özelliği "merkeziyetçi" bir mantıktan türemiş olmalarıdır. Bunun birinci nedeni, o gün için Osmanlı toplumunda, modernleşmenin içsel ve toplumsal bir süreç olarak yaşanmasına öncülük edecek burjuva benzeri bir sivil çevresel aktörün bulunmaması ve ikincisi de reformcuların kişisel donanımlarının temelini oluşturan patrimonyal gelenektir.

Patrimonyal refleksler modernleştirici kadroların Batı ile kurdukları daha ilk temaslarda varlığını hissettirmiştir. Osmanlı devlet adamları Batı'nın üstünlüğünün nedenlerini araştırmak istediklerinde karşılaştıkları ilk ideoloji

² Ancak bu tek başına yeterli olamazdı. Çünkü Batı tarzı eğitim yoluyla edinilen kültürel sermaye, ancak ticaret ve meta üretimi yoluyla ulaşılan sermaye ile birlikte ve bir arada olması halinde sahici bir modernleşme dinamiği yaratabilirdi.

“kameralizm” olmuştur (Mardin, 1992b: 83-87). Batı gücünün kaynağına dair birçok farklı yorum arasından kameralizmi seçmiş olmaları tesadüfi bir durum değildir. Çünkü kameralizmde yönetim, esasları bilimsel olarak belirlenen bir uzmanlık alanı, bir tür teknisyenlikti (Mardin, 1999: 58-59). Dolayısıyla bozulan ve zayıflayan bir idare aygıtını tekrar eski gücüne döndürmek de siyasi ve idari bir meseleydi. Kameralizmin bu siyaset tanımı, siyaseti, kökü toplum dışında olan doğrular adına toplumun yeniden düzenlenmesi olarak gören patrimonyal ilke ile aynı paraleldeydi.

Bilindiği üzere siyasetin toplum dışında, topluma üstün ve öncelikli bir otorite olan devlet tarafından belirlenmesi, Osmanlı patrimonyal geleneğinin bir ilkesidir. Bu üslupta siyaset, toplumu bir ideal şemaya göre yeniden düzenlemek ya da “kurmak” olarak algılanır. Burada önemli olan “ideal şema”nın “ideal düzen”in ne olduğu değil, “ideal şema” fikrinin kendisidir. Gerçekten de bu mükemmel nizam dönemlere göre içerik değiştirebilmiştir (Oktay, 1991:77). 19. yüzyıl seçkinleri için ideal düzen “Batı”dır.

Kameralizmin Osmanlı modernleşmesi üzerindeki başlıca tesiri, modernlik algısı ve yöntemi konusunda oldu. Bu tasavvura göre modernlik, yapay bir iç tutarlılığa sahip olan teknikler, ilkeler ve düzenlemelerden ibaretti. Bunlar da düzenleyici bir otorite olan devlet eliyle var edilebilir ve bu yolla yeniden güçlü devlete ulaşılabilirdi. Tanzimat’ın, iktisadi ve siyasi yapıda köklü değişiklikler yaratmaya yönelmekten çok bir hukuk ve idare reformu olarak yaşanmasında bu algılamının da katkısı vardır.

Ne var ki, reformcuların gözden kaçırdıkları bir ayrıntı Batı’da bu idari ve hukuki düzenlemeleri gerektiren nedenlerle, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu koşulların ve karşı karşıya bulunduğu sorunların aynı olmamasıydı. Batı’da bu modern bürokratik kurumlar, kapitalist ekonominin gerekleri doğrultusunda ve bu üretim tarzının sürdürülmesi için, burjuvazi ve monarşi arasında sağlanan mutabakatla, kapitalist rasyonaliteye uygun olarak biçimlenmişti (Poggi, 1991). Oysa Osmanlı, bu kurumları, kendilerine olan toplumsal talepten önce ve Batı gücünün gerçek kaynağı zannederek ithal etti. Öyle ki kurumların kendisi, toplumsal işlevlerinden daha önemli addedilmeye başlandı ve bu kısa sürede bir kurum fetişizmine yol açtı.

Devlet bürokrasisini şubelere ayırmak, merkezi bir maliye teşkilatı kurarak hazine gelir ve giderlerini bir elde toplamak, klasik Osmanlı döneminin ofislerini Avrupa’daki benzerlerinden esinlenerek bakanlıklara dönüştürmek, vilayet yapısına çeki düzen vermek, memurlara maaş bağlamak gibi düzenlemeler, modern merkezîyetçi bir devlet kurmak adına önemli adımlardı (Ortaylı, 2008:143). Ancak bütün bunların, Osmanlı toplum yapısında

modernleşme yönünde sahici bir dönüşümü başlatması ve geleneksel toplumda modernleşmeye dönük bir hareketlilik yaratması ve son kertede Osmanlı'yı Batı kadar güçlü kılması imkânsızdı³.

Aksine, egemen üretim biçiminde esaslı ve kendiliğinden bir dönüşüm yaşanmadan, Batı teknolojisi ve üst yapı kurumlarını alarak devlet aygıtını yenileştirmek biçimindeki bir modernleşme projesi, modern bir toplumu değil, olsa olsa modernliğin tüketicisi ve izcisi olan bir toplumu ortaya çıkaracaktır. Nitekim bu fotoğrafik bakışa dayalı modernleşme projesi çok geçmeden kendisiyle uyumlu bir sonuç vermiş, sahici bir modernleşmenin tersine, Batı kültürünün ve günlük yaşam tarzının yaygınlaşması biçiminde yüzeysel ve pseudo bir modernlik havası yaratmıştır⁴. Hâlbuki modern olmakla modernliğin tüketicisi olmak birbirinden oldukça farklı olgulardır.

Örneğin Batı malları Osmanlı piyasasına artan bir hızla hâkim olmaya ve yerli malların yerini almaya başladığında, sultanlar, Batılı yaşam tarzına duyulan ilginin canlı tutulmasına bizzat katkıda bulunmuşlardır (Lewis, 2004:103). Avrupa modasına uygun kıyafetler, silindir şapkalar, zarif bastonlar, süs köpekleri, Fransızca dersleri, opera, dans ve balolar, roman, hikâye, gazete ve onun getirdiği yazılı kültür Osmanlı başkentinde Batı nüfuzunu görünür kılan öğelerden bazılarıdır (Göçek, 1999:265).

Nitekim çok geçmeden ülke içinde çeşitli kesimler, bu modern imajların modernlikle ilgisini sorunsallaştırmakta gecikmediler⁵. Mısır Valisi Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın II. Mahmut Reformlarına ilişkin değerlendirmesi, bu yanılısamayı göstermeye yönelik ilk ciddi eleştirilerden birisidir:

“Bab-ı Âli uygarlığı yanlış tarafından almıştır; bir ulusa apoletler taktırıp dar pantolonlar giydirerek yeniden doğuş işine girişemezsiniz; elbiselerden başlamak yerine (...) halkın zihnini aydınlatmaya çalışmalısınız” (Davison, 2005: 32).

Sahici bir modernleşmenin kaldırıcı olacak olan üretim biçimini değiştirmeye yönelik çabalara yeterli önem verilmediği için, 18. ve 19. yüzyılda Batı ile artan ticaret, Osmanlı'nın aleyhine sonuçlar doğurdu. Osmanlı üst sınıfı ve azınlıklar aracılığıyla tüketim kalıpları hızla değişti ve artan giderleri karşıla-

³Batı'yla aynı seviyeye erişmek adına sadece dış görünüşü etkileyen ve özü ve gerçekleri olduğu gibi bırakan değişikliklerin Avrupalı gözlemciler arasında bir küçümseme ve alay konusu olduğu nakledilmektedir (Lewis, 2004: 97).

⁴Şüphesiz bu daha ziyade Osmanlı üst tabakası ve gayrimüslim tebaa için söz konusu idi.

⁵Bu konuda yapılan esaslı bir çalışma olarak bakınız: Şerif Mardin, “Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türk Modernleşmesi*, 2.b., Derl. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yay., İstanbul 1992.

yacak yeterlikte kaynak yaratılmadığı için ise dış ve iç borçlanma kaçınılmaz oldu. Örneğin modernleşme ve onun getirdiği yeni tüketim alışkanlıkları yüzünden Padişahın özel bütçesi 1830'la 1850 arasında binden yirmi bin keseye çıkmıştır (Mardin, 1992b:51). Sonuç ise beklenebileceği gibi ekonomik durgunluk ve Avrupa devletlerinin finansal denetim kurması olacaktır.

Osmanlı reformcuları, Batı'yı güçlü kılan nedenleri yeterince kavrayamamış olmaları nedeniyle, modernleşmenin taşıyıcılığını üstlenebilecek sivil çevre güçlerinin doğmasına zemin hazırlamak bir yana, bu tür oluşumları "merkezîyetçi modernleşme" adına tasfiye etme yönünde davrandılar (Aktar, 1993:24-25). II. Mahmut, çevresel güçlerle iktidarın paylaşılması anlamına gelen 1808 Sened-i İttifak sözleşmesini ilk fırsatta feshetti. Mülkiyet haklarını dikkate almadan ayanların ellerindeki toprakları kendi adamları olan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna dağıttı. Vakıfların gelirlerini kullanmak üzere 1826 yılında Vakıflar İdaresi'ni kurdu. Böylece vakıfların yerine getirdiği kamu refahı ile ilgili işlevler, yeni oluşmakta olan bürokrasinin yükümlülükleri haline geldi. Yine son kalan tımarlar kaldırılarak, kuramsal olarak devletin toprak bütünlüğü güçlendirildi ve bürokrasiye güçlü bir iktidar aracı sağlanmış oldu (Karpat, 2006: 26-27).

Osmanlı modernleşmesinin merkezîyetçi niteliğini, idari aygıtın sınırları içinde kalan bir seyir izlemesini ve toplum katlarında modernleşme yönünde bir açıklık yaratma yönünde güçlü çabalar içermemesi olgusunu, salt Batı'ya dair kavrayış eksikliğine, patrimonyal geleneğe ve onun cilalanıp parlatılmış biçimi olan kameralizme bağlamak, meselenin çok önemli bir yanının ihmal edilmesi anlamına gelecektir. Modernleşmenin baş aktörü olan kadroların, kendi çıkarlarını koruma refleksinin de bu tür bir modernlik algısı ve yönteminin hâkim olmasında, önemli ölçüde etkili olduğu bir gerçektir (Karpat, 2002:78). Yani yönetici sınıf, bilinçli olarak, kendi toplumsal konumunu pekiştirecek ve kendisini modernleşmenin yegâne mimarı kılacak bir modernleşme teorisi inşa etmiştir (Karpat, 2002: 20). İktidarı sürdürme kaygısı, daha sorunun kaynağının teşhisinde kendini ele verir. Bürokrasiye göre sorunun esası, merkezi otoritenin gücünün azalmasıdır. Dolayısıyla çözüm de merkezin çevre üzerinde zayıflayan otoritesini yeniden kurmaktadır. Bu nedenledir ki Tanzimat önderleri, hareketlerini, kanun hâkimiyetini kurma ve yönetimin yeniden tesisi olarak tanımlamışlardır (Ortaylı, 2007:9). Bunun dışında örneğin egemen üretim yapısında bir değişimi hedefleyen bir modernleşme modeli siyasi sonuçları açısından tercih edilemezdi. Zira ekonomik gelişmeler, bürokratik tahakkümü tartışmaya açacak ve bürokrasiyle iktidar mücadelesine girecek burjuva benzeri sınıfların doğmasına yol açabilirdi.

İşte Osmanlı modernleşmesi ile Batı tecrübesi arasındaki temel fark ve Osmanlı modernleşmesinin açmazı bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Modernleştirici aktörler açısından Batı ile Osmanlı arasında tam bir karşıtlık vardır. Batı modernleşmesinin öncü gücü, devlet dışında, varlığını ve statüsünü kendi çaba ve kazanımlarından alan sivil ve özerk bir sınıf olan burjuvaziydi. Oysa Osmanlı modernleştiricileri; şehirli, başkentte oturan ve ekonomi ile ilişkisiz, politize olmuş aydınlardan oluşuyordu (Aktar, 1993:31). Bu nedenle modernleşme ajandalarında, birikim, yatırım, büyüme gibi konulara fazla yer yoktu. Bundan dolayı bürokratik burjuvazi, yüksek maaşlar, rüşvet, müsadere vb vasıtalarla eline geçirdiği ekonomik artığı tekrar üretime yönlterek bu yolla yeni bir artık elde eden bir sınıfa dönüşemedi (Küçükömer, 1994:162).

Diğer taraftan devlet, kapitalist dünya ekonomisine görelî eklemleme sürecinde ortaya çıkan iktisadi kaynakları 18. ve 19. yüzyılda pek çok cephede dış güçlerle girişmek zorunda kaldığı savaşlar (Göçek, 1999:108) ve içerideki etnik isyanlar sebebiyle harcamak zorunda kaldı⁶.

İşte sayılan bu sebepler yüzünden Osmanlı'da modernleşme, sivil çevresel unsurların gelişmesi ve özerkleşmesi ve bu unsurların yönlendirmesine dayalı olarak kendi kendini oluşturan toplumsal bir süreç niteliğini kazanamadı. Merkezîyetçi modernleşme, hantal ve gittikçe büyüyen bir bürokratik yapı ortaya çıkardı. Bu modernleşme modeli bürokrasiye güç ve itibar sağlarken kitlelerin boynundaki yükü daha da arttırdı. Ve sonuç olarak bürokrasi, kendine biçtiği misyonun aksine, modernleşme için gerekli sermaye birikiminin oluşumunu engelleyen ve bu yolla da modernleşmenin oluşum koşullarını yok edici bir rol oynadı⁷.1800 yılında memur sayısı 2.000 iken 1900'de 35 000'e yükseldi. Askerler dâhil bu sayı yarım milyonu buluyordu (Karpat, 2006: 65). Devletteki bu büyüme, zirai ve endüstriyel gelişme için harcanabilecek büyük meblağların eriyip gitmesine neden oldu (Quataert, 2006:486)⁸.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı toplumu, gelenekselle modern kurumların yan yana durduğu eğreti bir görünüm sergiliyordu. Zira Osmanlı modernleştiricileri, hiç bir zaman eski kurum ve geleneklerin kökünün kazınması biçiminde radikal bir değişimden yana olmamışlardı. Çünkü Osmanlı

6 Öyle ki sultanın savaşları finanse etmek üzere çok sık müsadere yöntemine başvurduğu ve bu müsadere sadece üst düzey memurlarla sınırlı kalmadığı, sivil toplumsal güçlere ve tüccarlara kadar uzandığı belirtilmektedir (Göçek, 1999:129-132).

7 Nitekim reformlar çerçevesinde bürokrasi ilk önce kendi konumunu sağlamlaştırıcı adımlar attı. Tanzimat'ın fikri önderlerinden olan Sadık Rifat Paşa bürokrasiye mali açıdan güvenlik ve düzenli bir ödeme talebinde bulundu (Karpat, 2006: 31).

8 Ayrıca devlet kadrolarında binlerce kişinin istihdam edilmesi, zirai ve sınaî işletmelerde istihdam edilecek işgücünü kendine çekti (Quataert, 2006:486).

seçkinleri modernleşmeyi bir medeniyet meselesi olarak düşünmemişlerdir (Ortaylı, 2007:11). II. Abdülhamid döneminde bile, Batı'ya gönderilen öğrencileri, Batı'nın kültür ve değerleriyle hiç bir temasa geçmeden bir teknoloji it-halatçısı olarak ülkeye döndürmek istemeleri kendi değer sistemlerine duydukları güvenin sürdüğünün bir kanıtıdır (Hanioğlu, 1981:7).

Ancak Tanzimat kültürel Batılılaşmayı amaçlamamış olsa bile, bu süreçteki modernleşmenin hedeflenenin aksine bir seyir izlemiş olması, çok geçmeden halk katlarında ve aydın çevrelerde ciddi bir tepki yaratmıştır. Bu tepkilerden en dişe dokunur olanı hiç şüphesiz, 1860'lı yıllarda bir yarı sivil aydın grubu olarak doğan Yeni Osmanlı hareketinden gelmiştir.⁹

Yeni Osmanlılar'a göre Tanzimat düzenlemeleri, belirli bir felsefeye dayanmayan, Osmanlı toplumunun temeli olan İslami dünya görüşü ve Osmanlı toplumunun kendine has özellikleri dikkate alınmadan Batı'lı olan her şeyi benimsemeyi içeren bir taklitçiliktir. Namık Kemal, bunun onursuzca bir tutum olduğunu belirtir. Ona göre modernleşmek için taklide gerek yoktur, Batı'da var olan her türden hukuksal ve toplumsal norm İslam'da mevcuttur. Bütün mesele o normatif yapıdan, zaman içinde uzaklaşmış olmasıdır. Öyleyse yapılması gereken Batı'ya hayranlık duymak değil, köklere geri dönmektir (Kahraman, 2008:110).

Onlara göre Tanzimat, kendisinden beklenen yasalar yönetimi yerine bir bürokratik seçkinler sultanı getirmişti. Önerdikleri çözüm, anayasanın ilanı ve halkı temsil eden bir meclisin açılmasıdır. Zira Tanzimat'ın uygulanması ve toplum içinde her sınıf insanın çıkarının gözetilebilmesi ancak bu yolla gerçekleşebilirdi (Mardin,1992a: 216). Yeni Osmanlılar, modernleşmenin daha ziyade teknolojik ve siyasi boyutu ile ilgilidiler. Onlara göre bu ikisinin dini kimlikle sentezlenmesi durumunda ortaya mükemmel bir düzen çıkacaktı. Sözcülüğünü Namık Kemal'in yaptığı "sentezci model", hiç şüphesiz Yeni Osmanlıların hâkim görüşünü yansıtır. Ancak, hareketin diğer bir fikri önderi olan Şinasi, uygarlığın tek ve bölünmez bir bütün olduğunu, bu nedenle onun bazı öğelerinin ayrıştırılarak İslam'la sentezlenmesinin imkânsız olduğu görüşünü ileri sürer (Aktar, 1993:34). Yeni Osmanlı düşüncesindeki bu çatlak, Türk modernleşmesinin bundan sonraki safhasında modernleşme tartışmalarının ana eksenini oluşturacaktır.

Yeni Osmanlıların bir devamı olan Jön Türk hareketi ve İttihat Terakki Cemiyeti içinde de aynı tartışmalar cereyan etmiş ve bu süreçte Şinasi'nin

⁹ Yeni Osmanlıların bu konudaki tutumu ilkesel olmaktan çok pragmatistti. Batılılaşma sürecinden zarar gören geniş halk kesimlerinin hoşnutsuzluğunu kendi siyasi amaçları için manipüle etme niyeti, bu eleştirilerin başlıca nedenini oluşturmaktaydı (Mardin,1992b:65).

temsil ettiği radikal modernleşme modeli Osmanlı aydın çevreleri içinde daha fazla taraftar bulmaya başlamıştır. Zira Batı ile artan temaslar ve açılan modern okullar sayesinde, yüzyılın sonlarına gelindiğinde, dünya meselelerine bakışta İslam'ın moral değerlerinden çok, Avrupa'nın Aydınlanma ilkelerini ölçüt almaya başlayan bir kuşak yetişmişti. Bu, Batı'yı körü körüne taklitten yorumlamaya yönelik epistemolojik bir dönüşüm/geçiş anlamına geliyordu (Göçek,1999:274). Çünkü artık yeni kuşak Osmanlı aydınları, modernliğin görünür yüzünün arkasındaki düşünsel dünyayı keşfetmeye ve onu bir zihinsellik (episteme) olarak kavramaya başlamışlardır.

Zira gerek tahsil gerekse sürgün nedeniyle Batı'ya giden kuşaklar Batı uygarlığını daha yakından tanıma fırsatı bulmuşlardı. Bu temas, dönemin tüm muhalif aydınlarını bünyesinde barındıran Jön Türk kadroları arasında zamanla topyekûn Batılılaşma yanlısı bir çizginin etkinlik kazanmaya başlamasına neden oldu.

Bu çizginin Jön Türk düşüncesi içinde mayalanmasında ve güçlenmesinde, hiç şüphesiz, Batı kaynaklı düşünce akımları olan pozitivism ve materyalizmin önemli bir rolü vardı¹⁰. Zira okul ve kitap, modern okullarda yetişen bu nesli, "ütopik" ve "model arayıcı" ya da ideal toplumu tanımlayıcı bir fikri çerçeveye sokmuştur. Pozitivizmin bu noktadaki katkısı "ütopik" yaklaşımla paraleldir. 19. yüzyılda bu görüş o kadar genelleşmiştir ki kaynağına özel bir referans vermek gerekmemektedir. Genel kanı şudur: toplumu değiştirmek mümkündür ve o yolda çalışılmalıdır (Mardin, 1992a:200). Dahası, değişim için toplumun nesnel koşullarının elverişli olup olmamasının bir önemi yoktu. Pozitivizme göre nesnel koşullar ne olursa olsun, hazırlanacak bilimsel bir kalkınma projesiyle bir toplum az gelişmişlikten kurtarılabilir ve sanayileşmiş Batı toplumları düzeyine ulaştırılabilirdi. Bunun için ise aklın ve bilimin gereklerini bilenlerin topluma önderlik etmesi ve toplum yönetimini üstlenmeleri ön koşuldu. Jön Türklerle Cumhuriyet seçkinleri arasındaki ilişki, temelde bu iki önerme üzerinden kurulmuştur (Kazancıgil, 2007:185). Cumhuriyet modernleşmesi, Jön Türk ve İttihat Terakki hareketi içinde gittikçe daha fazla taraftar bulan ve İkinci Meşrutiyet döneminde Garbcılık Cereyanı olarak karşımıza çıkan bu bütüncül modernlik anlayışı ve tasarımının uygulamaya aktarılması olarak tezahür etti.

¹⁰Bu etkilenme sürecini ayrıntısı için bakınız: Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İletişim Yayınları, İstanbul 1989*; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981*. Murteza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İnsan Yay., İstanbul 1986*.

Cumhuriyet modernleşmesi, büyük ölçüde, pozitivism ve Alman vülgermateryalizminin tuhaf bir sentezine dayanan bu Garbcılık Cereyanı'nın savunduğu modernleşme anlayışı içinde şekillendi (Hanioğlu, 2005:57-58). Garbcılık cereyanı, modernliğin bölünmez bir proje olduğu, Batı'nın gülü ve dikenini ile alınması gerektiği görüşünü temsil ediyordu¹¹. Buna göre Batı'nın bilim ve teknolojisini almak, kültürel yönlerini gümrükte bırakmak biçiminde formüle edilen muhafazakâr/savunmacı ve sentezci modernleşme modeli esastan yanlıştı. Çünkü sentezci görüşün aksine, Batı ve Osmanlı uygarlığı arasında, esaslı bir zıtlık vardı ve bu nedenle ikisini bir araya getirme ve bağdaştırmaya imkân yoktu.

Bu noktadan itibaren, Türk modernleşmesinde ihya fikri, yerini inşa fikrine bıraktı. Artık klasik Osmanlı yenilikçi hareketlerinden farklı olarak Batılılaşma, mevcut Batı toplumları düzeyine ulaşmakla sınırlı bir eylem değil, tam anlamıyla modern bir toplum yaratmanın bir aracı olarak görülmeye başlandı (Hanioğlu, 2005:61). Yeni yaklaşıma göre çağdaş bir toplum olabilmek için Avrupa'yı modern kılan kültürel boyutları da kucaklayıp içselleştirmek gerekiyordu. Artık sadece Batı bilim ve teknolojisini değil, onun yanında laiklik, bireyin özerkliği, kadın erkek eşitliği gibi mefhumların da var edilmesine yönelik köklü bir toplumsal dönüşüme ihtiyaç vardı (Keyder, 1999: 29).

Bu görüş II. Meşrutiyet'le birlikte iktidar mevkiine ulaştı. İttihat Terakki kadroları, Balkan Savaşları sonuna kadar Osmanlılık ideolojisi temelinde bir üst kimliğin savunucusu olmaya devam ettiler. Ancak Balkan Savaşları, bunun bir ütopyadan ibaret olduğunu en acı biçimde gösterdi. Seçkinler için artık geriye tek seçenek kalmıştı: Türk kimliği etrafında birleşme ve çağdaş bir ulus devlet. II. Meşrutiyet, bu yöndeki çabaların yoğunluk kazandığı ve cumhuriyete giden yolun taşlarının döşendiği yıllar olmuştur.

Savaş sonrasında Osmanlı rejimi tasfiye edildi ve onun yerini bir ulus devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti aldı. Bu, siyasi ve hukuki açıdan rejimde köklü bir değişim, bir devrim demektir. Çünkü Cumhuriyete kadar, devleti ve rejimi bu denli köklü bir değişime uğratmak bir çözüm olarak gündeme gelmemişti. Zira 1908 Devrimi'ni gerçekleştirenlerin bile siyasi ufku, bir meşrutî monarşi düzeni ile sınırlı idi¹². Ulusal kurtuluş savaşının önderleri, işe, Saltanat ve Hilafeti kaldırıp cumhuriyeti ilan ederek başladılar. Atılan bu adımlarla

¹¹ Abdullah Cevdet'in söylediği gibi "Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle dikenle isticnas etmeye mecburuz" (Hanioğlu, 1981:359).

¹² Ahmet Rıza Bey'in 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Batı basınına verdiği demeçlerde amaçlarının Osmanlılığı aşmak olmadığını söylemesi, devlete ve sultana bağlılıklarını ifade etmesi bunun bir kanıtıdır (Kahraman, 2008:104).

Türkiye, siyasi modernleşme açısından önemli bir aşmaya ulaşmış oldu. Artık egemenliğin kaynağı din, hanedan değil, bizzat milletin kendisiydi.

Nisan 1920'de açılan TBMM içinde radikal batıcı kanatla, sentezci kanat arasında mücadele her vesileyle alttan alta kendini hissettiriyordu¹³. Ulusal Kurtuluş Savaşı kazanılıp ortak amaç gerçekleştirildikten sonra bu mücadele daha görünür bir hal aldı. Sentezci kanadın kurduğu muhalif fırkanın(TCF) 1925'te kapatılması ile radikal batıcı görüş tam olarak iktidara yerleşti ve projesini gerçekleştirme noktasında siyasi tüm engellerden kurtulmuş oldu.

Bu kadro için medeni olmanın tek ölçütü, Batı dünyasıydı¹⁴. Bu aşamada kritik soru, Türkiye'nin tam anlamıyla modern bir toplum haline gelmesinin nasıl mümkün olacağıydı. Kurucu seçkinlerin pozitivist ve materyalist belirlemelerden çıkardıkları sonuca göre, Batı'nın üstünlüğü, evrensel bir ilke olarak akılcılıktan kaynaklanıyordu. Dolayısıyla modernleşmek için ön koşul, laik ve akılcı bir kültürün yaratılması idi. Bunun ise halkın temel değerlerinde ve dünya görüşünde esaslı bir değişimi gerektirdiği açıktı. Zira modern Türkiye, ancak rasyonel, din karşıtı ve bütün meselelere entelektüel açıdan ve tarafsız olarak yaklaşacak bireyler sayesinde varlık kazanabilirdi (Heper, 2006:120)¹⁵.

Bunun için ise ilk olarak, geri ve ilkel olanın temsilcisi olan bütün bir geçmiş tasfiye edilmeli ve her şey baştan aşağıya yeniden kurulmalıydı. Bu yüzden laiklik cumhuriyet modernleşmesinin manivelası olmuştur. Ancak buradaki laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, din ve vicdan hürriyeti anlamındaki laikliği aşan, dinin toplumsal otoritesini zayıflatmayı amaçlayan bir "laikleştirme" siyaseti, yani "laisizm"dir. Zira pozitivistlere göre, akılcı seküler düşünme biçiminin yerleşmesi için önce zihinleri geleneksel düşünce kalıplarının etkisinden kurtarmak, yani ilk önce tuvali temizlemek ve ondan sonra da her şeyi bir "tabula rasa"dan yeniden başlatmak gerekiyordu. Bu pozitivist tasavvur nedeniyle, Batı'da kapitalistleşme, sanayileşme, kent-

¹³ Bu mücadelenin ayrıntılı bir incelemesi için bakınız: Ahmet Demirel, Birinci Mecliste Muhalefet, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

¹⁴ Mustafa Kemal bu konuda şöyle der; "Memleketimizi süratle asrileştirmek istiyoruz. Bütün mesaimiz Türkiye'de asri, binaenaleyh garplı bir hükümet meydana getirmektir. Medeniyete girmek isteyip de garbe teveccüh etmemiş millet hangisidir" Bakınız: Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:III, 5.b.,Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1997, s. 91.

¹⁵ Atatürk'e göre milleti geri bıraktırmış olan "din"ve "gelenek"tir. Gerçek kurtuluş için, milleti bu iki öğenin baskısından kurtarmak gerekmektedir. O'nun 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da söylediği gibi; "...zihniyetlerdeki mevcut hurafeler kâmilten tardolunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkânsızdır" Bakınız: Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:II, 5.b.,Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1997, s. 224.

leşme olgularına paralel bir süreç olarak yaşanan sekülerleşme ve laikleşme olguları, Cumhuriyet Türkiye'sinde modernleşmenin ön şartı olarak yukarıdan aşağıya otoriter bir yöntemle var edilmeye çalışılmıştır (Kadioğlu, 1999: 28). Dolayısıyla böylece daha ilk başta, bu pozitivist okumanın da etkisiyle, altyapı dönüşümlerini içeren bir modernleşme yöntemi ikinci plana atılmış oldu (Kahraman,2008:73-74).

Bu, modernleşme meselesinin çok dar bir alana sıkıştırılması ve hapsedilmesinden başka bir şey değildi. Cumhuriyet seçkini modernleşmeyi daha geniş bir çerçevede tartışmak yerine, onu daha çok salt bireysel düzlemde İslam'la modernlik arasında bir tercih sorunu olarak koymuştur. Kısaca Ayşe Kadioğlu'nun ifadesiyle bu projede "araba, atın önüne bağlanmıştır" (Kadioğlu, 1999:16).

Modernleşmenin kaldırıcı olarak tespit edilen ikinci öge ekonomiydi. Zira İttihat Terakki iktidarından itibaren modern bir devlet ve toplum düzeninin kurulması için, ulusal ekonominin ve yerli bir burjuva sınıfının gerekliliği anlaşılmış bulunuyordu. Ayrıca Avrupa'nın baskılarını durdurmanın yolunun da öncelikle ekonomik bağımsızlıktan geçtiği hususunda hemen herkes hemfikirdi. Bu yüzden yerli bir burjuva sınıfı ve milli bir kapitalist ekonomi yaratmak üzere İttihat Terakki döneminde başlatılan girişimler (Ahmad, 1996:25-60) aynı kararlılıkla devam ettirildi. Atatürk, iktisadiyatın modernleşme yolundaki önemini farkındaydı ve o verimlilik ilkesine göre çalışan rasyonel insanı, iktisadi kalkınma açısından temel bir hal çaresi olarak düşünmüştü (Mardin, 1992a:173).

"Güzel vatanımızı fakirliğe, memleketimizi haraplığa sürükleyen çeşitli sebepler içinde en kuvvetli ve en önemlisi, ekonomimizde bağımsızlıktan yoksun olmamızdır" (Atatürk, 1997:119).

Daha Cumhuriyet ilan edilmeden ve Lozan görüşmeleri tamamlanmadan İzmir'de bir iktisat kongresi düzenlenmiş (17 Şubat 1923) olması bu açıdan dikkate değerdir. Ancak bu, modernleşmenin taşıyıcılığının, iktisadi kalkınmaya paralel olarak ortaya çıkacak sivil aktörlere bırakıldığı anlamına gelmemektedir. Zira seçkin kadrolara göre tedrici değişim yöntemi çok uzun bir zaman gerektireceğinden Türkiye'nin gerçeklerine uygun değildir¹⁶. O halde

¹⁶Atatürk, "Garp musikiciliği bugünkü haline gelinceye kadar, ne kadar zaman geçti?" diye sormuş "dört yüz sene" cevabı karşısında: "Bizim bu kadar sene beklemeye vaktimiz yoktur. Bunun için garp musikiciliğini almakta olduğumuzu görüyorsunuz" diye cevap vermiştir. Bakınız: Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:III, 5.b.,Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1997, s.128

geriye tek bir seçenek kalmaktadır; o da seçkin bir önder kadro tarafından koşulların zorlanması ve tarihin hızlandırılması. Bu tasavvur devletçi, projeci, yukarıdan biçimlendirici bir modernleş(tir)me yönteminin cumhuriyet modernleşmesine egemen olmasına neden oldu. Cumhuriyet modernleştiricileri, bütün kopuş söylemlerine rağmen modernleşme yöntemi açısından Osmanlı seleflerinden farklı bir model geliştiremediler. Modernlik algısı bakımından da Osmanlı zihniyetinden fazla uzaklaşmış sayılmazlardı. Çünkü her ikisinde de modernlik çok yönlü, karmaşık ve uzun süreçte gerçekleşebilecek bir değişimden ziyade bir plan ve projenin hazırlanması ve uygulanması ile var edilebilecek bir gerçeklik olarak algılanmıştır.

Aralarındaki temel fark, modernleşmede Batı'nın hangi yönüne öncelik tanınacağı noktasındaydı. Zira Osmanlı seçkinleri Batı kurumlarını, bilim ve teknolojisini aktararak -bu kurumların işlevselleşebileceği toplumsal dönüşümler yaşanmadan- Batı'nın gücüne erişebileceğimizi sanmışlardı. Cumhuriyet seçkinleri ise önceliği, Batı kültür ve düşünce kalıplarına veriyorlardı. Yani önce rasyonel insan yaratılacak, sonra da bu rasyonel insan modern toplumu var edecekti. İkisini birleştiren ortak payda, Batı'nın bir boyutunun tek başına yeterli bir var edici öge olarak ön plana çıkarılmasıydı. Çünkü pozitivist tasavvura göre;

“Batı uygarlığının 19. yüzyıl aşaması, bilimin egemen duruma geldiği yüzyıl olarak tanımlanır. Atatürk'ün düşüncesinin belki de en belirgin karakteri, zamanı böyle bir değerlendirme açısından görmüş ve bu görüşten bir reform stratejisi çıkarmış olmasıdır. Atatürk bilimin egemenliğini olumlu bir gelişme olarak algılamış ve kendi sisteminin temel direği olarak değerlendirmiştir (Mardin 1992a: 189).

Mardin, Atatürk'ün bilimi, “madde” üzerinde hâkimiyet tesis ederek milletin güçlü duruma getirilmesi olarak anladığını belirtmektedir. Yani bilim, endüstrinin gelişmesini sağlar ve endüstri de milleti diğer milletlerden üstün konuma getirecek araçları yaratır (Mardin 1992a: 190). Ancak, bilim kendi başına böyle bir gelişmeyi sağlayabilir mi? Dahası bilimsel araştırma tutkusu salt entelektüel ilgilerden mi türemiştir. Batı biliminin kapitalist rasyonalite yani kâr tutkusu ile ilgisi ne düzeydedir? Üzerinde yeterince durulmamış sorular bunlardır. Kısaca belirtmek gerekirse seçkinlerin örnek aldıkları Batı tecrübesinde rasyonelleşme, akılcılaşıma yönündeki dönüşümler, modernliğin diğer boyutları ile de yakından bağlantılı olarak tedrici bir surette ortaya çıkmış bir olgulardı. Bu gerçek dikkate alındığında, cumhuriyet seçkinlerinin bu olguları her koşulda ve kısa bir anda var etme umudu oldukça iyimser bir beklenti durumundaydı.

Bu bağlamda eskinin tasfiyesi ve Türk toplumunun Batı ile senkronizasyonu için geniş kapsamlı bir reform hamlesi başlatıldı. Pozitivist modernlik okumasına dayanan bu projenin temelini, dinin sembol, değer ve telakki olarak toplumsal görünürlüğünün azaltılması oluşturdu. Ancak toplumu modernleştirme projesi kapsamında yapılan devrimler, daha çok semboller evreninin Batılılaştırılmasını içeren, modern düşünce ve değerlerin yerleşikliği ve kök salmasını sağlama açısından esaslı bir değişimi getirmeyen ve daha çok üst yapı sınırları içinde kalan girişimler durumundadır. Kısaca cumhuriyetin modernleşme adına yaptığı düzenlemeler daha çok görselliğe yönelik olmuştur. Kılık kıyafetin, takvimin, ölçü ve tartı birimlerinin, hafta tatilinin Batılı hale getirilmesi gibi girişimlerle Batılı bir hayat tarzının kurulamayacağı açıktır (Belge, 1983:260). Yapılan inkılâplar, bütün kopuş iddialarına rağmen, Cumhuriyet'in Osmanlı modernleşmesiyle dip akıntılarda buluştuğunu göstermektedir. Çünkü, II. Mahmut'un 1829'da gerçekleştirdiği reformlarla Cumhuriyet reformları arasında şaşırtıcı bir benzerlik vardır. 1829'da modernleşme adına sivil kişiler için bile kılık kıyafet düzenlemesi yapıldı. Örneğin sarığın yerine fes benimsendi, "cübbe ve yemeni yerini setre pantolon ve siyah deri potine bıraktı" (Lewis, 2004:99-103). Neredeyse yüz yıl sonrasının yenilikçileri olan Cumhuriyetçiler de aynı yoldan ilerleyerek reform projelerinde dış görünümü modern imaja uydurmaya geniş yer ayırdılar.

Ancak her iki projede de aynı biçimde yer alan bütün bu düzenlemeler, modernliğin nedenleri ve esasına ilişkin olmaktan çok sonuçları durumundaki olgulardır. Ali Mazrui bu durumu şöyle izah etmiştir:

"Kemalist devrimden beri Türkiye modernleşmenin dış gösterisi ile iç özünü karıştırmış ve bazen sebeple neticeyi ayırt edememiştir. Mesela Türkiye bilimi mi davet etmelidir yoksa dine mi sırt çevirmelidir? Bilim yoluyla ilerleme modernleşmeyi tanımlayan özelliklerden biridir; fakat dinin saf dışı bırakılması da bir dış görünüştür (Mazrui, 1984: 372-373).

Her iki modelin kesiştikleri ikinci ortak yön modernleştirme metodlarının şaşırtıcı ölçüde benzer olmasıdır. Zira Cumhuriyet de Osmanlı gibi modern kategorilerin yerleşmesini, altyapı dönüşümlerine paralel bir biçimde ve tedrici bir surette değil, daha çok yasalar yoluyla ve devlet eliyle gerçekleştirmek istedi. Şerif Mardin, bu tercihin akılcı irdelemelerden çok bürokratik düşünüş ve davranış tarzından kaynaklandığını söylemektedir (Mardin, 1992a:62). Modernleşme çağdaşlaşma meselesinin yasal düzenlemelerle çözmenin ne anlama geldiğini modernleştirici kadro içinden bir kişi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu şöyle değerlendirir:

“Yıllar yıldır, geceli gündüzlü haykırıp durduğumuz inkılâp kelimesinin daha (i) harfi bile buraya aksedememiş. Kabahat kimde? Halkta mı? Hayır, bin kere hayır; kabahat, bir inkılâbın plansız, teşkilatsız ve tekniksiz yapılabileceği hayaline kapılanlardadır. İki üç maddelik bir kanun, valiye, polise, jandarmaya birer emir... Her şeyi olmuş bitmiş farzediyoruz; bu kanunların, bu emirlerin –kafanın içi şöyle dursun- hatta dışını bile değiştiremediğini görmek istemiyoruz” (Karaosmanoğlu, 1987:109).

Cumhuriyet seçkinleri devrimlerin yerleşmesi hususunda kuşkuya düşüklerinde bile metotlarını gözden geçirmek yerine aynı yöntemi daha ısrarlı bir biçimde devam ettirdiler. 1930'da kurulan muhalefet partisine (SCF) halkın gösterdiği popüler ilgi, seçkinler arasında devrimlerin halk tarafından içselleştirilmemiş olduğu kanısını uyandırdı. Seçkin kadro bu durumu, devrimlerin yerleştirilmesi için, daha kapsamlı ve derinlere nüfuz eden politikaların devreye sokulması gerektiği biçiminde yorumladılar. 1931 CHP Büyük Kongresi bu açıdan bir başlangıç teşkil etti. Kongre'de alınan kararlar doğrultusunda, modernleşme adına toplumu daha yakından denetlemek ve devlet dışında tüm bilgilenme kanallarının varlığına son verme biçiminde bir politika yürürlüğe konuldu. Türk Ocakları kapatıldı, yerine Halkevleri kuruldu ve ülke çapındaki tüm kültürel faaliyetler Halkevleri/devlet denetimine alındı. 1933 Üniversite Reformuyla üniversitenin özerkliğine son verildi. Üniversite Maarif Vekâleti'ne bağlandı ve devlet hiyerarşisi içinde sıradan bir idari birim haline dönüştürüldü. Devlet okulları dışında din eğitiminin yasaklandı. 1938 Beden Terbiyesi Kanunu ile tüm sportif faaliyetleri parti/devlet yönetimine alındı. 1931 Basın Kanunu ile adeta resmi bir basın yaratıldı¹⁷.

Netice itibariyle, bu otoriter, yukarıdan biçimlendirici ve emredici modernleşme modeli ironik biçimde modernliğin temel parametreleriyle çelişkili bir durum yarattı. Zira bu modernleşme yönteminde, kendi doğrularını serbestçe belirleme anlamında bireyin özgürleşmesine yer yoktu. Bireyi, geleceğin boyunduruğundan kurtarıp özgürleştirmek isteyen Cumhuriyet modernleşmesi bu kez de onu devletin yakın denetimi ve yönlendirmesi ile yüz yüze bırakıyordu. Çünkü cumhuriyet seçkinleri, birey ve toplumun devlet dışında ontolojik özerkliği gibi bir tahayyüle sahip değillerdi. Bu nedenle modernleşme adına benimsenen yöntem, devletle toplum arasında otoriter bir ilişki yarattı. Bütün bunlar seçkinlerin bütün topyekûn modernleşme söyle-

¹⁷Ancak devlet, toplumsal kürenin bütün hücrelerine nüfuz edecek yeterli maddi kaynağa ve personele sahip değildi. Bu yüzden proje totalist olmasına rağmen taşrada sınırlı bir etki yarattı. Onun seferber edici gücünü sınırlayan bir diğer faktör, kitlelere yabancı bir terminoloji içeriyor olmasıydı.

melerine karşın sınırlı ve güdük bir modernlik çizgisini oluşmasına yol açtı (Keyder,1999: 31).

Gerçekten de erken cumhuriyet seçkinleri, taşranın geleneksel yapısını değiştirecek çok az şey yaptı¹⁸. Çünkü onlar “modernleşme” ve “ilerleme” olgularına ekonomik, sosyal ve politik ilerleme olarak değil, özünde kültürel bir değişim hareketi olarak baktılar (Karpata, 2007: 43). Halbuki, laiklik, birey vb modern üstyapı kurumlarının halk kitlelerince benimsenebilmesi için, öncelikle başta ekonomi olmak üzere, nesnel koşulları, bu değerlerin işlevsel olabileceği bir eşığe ulaştırmak gerekiyordu. Zira bir toplumda modernleşme yönünde bir açıklığın yaratılması için harekete geçirici ana parametre ekonominin kapitalistleştirilmesidir. Çünkü ekonominin kapitalistleşmesi, sanayileşme, kentleşme yönünde bir değişimin gerçekleşmesine paralel olarak, laiklik, akılcı spekülâtif düşünce tarzı, yurttaşlık, birey, siyasal katılım vb gibi modernliğin kültürel ve siyasal boyutları davetsiz misafirler olarak toplumsal küredeki yerlerini alacaklardır. Black’ın belirttiği gibi ekonominin kapitalistleşmesi, ulusal pazarın kurulması gibi makro ölçekli değişimleri gerçekleştirmek oldukça zordur ve uzun erimli bir çabayı gerektirir. Ancak, halk kesimlerinin geçmişi yüzyılları bulan düşünce, inanç ve değerlerinde laikleşme yönünde bir değişimin yaratılması ondan kat be kat güç bir iştir (Black, 1986:136).

Cumhuriyet modernleşmesinde ana gayesi; modern bir toplum ve laik bir ulus devletti. Bu hiç şüphesiz yerinde bir hedefti ancak ona ulaşmak için tutulan yol ve benimsenen yöntem aynı düzeyde isabetli değildi ve geleneksel toplumu dönüştürebilecek muhtevadan yoksundu. Kültürel modernleşmenin öne alınması, pozitivist yanılı, modernleşmenin devlet eliyle, yasalar ve projeler yoluyla gerçekleştirilebileceğine dair pozitivist tasarım, Cumhuriyet modernleşmesinde istenen başarının elde edilmesini güçleştirdi. İşte bu yüzden seçkinler toplumla bütünleşemedi ve sonuç olarak gelenekselden moderne doğru yaşanacak bir dönüşüm için kitleler yeterince seferber edilemedi.▽

¹⁸ Onların tutumu Mardin’in de belirttiği gibi; “Anadolu’nun bir dama tahtasına benzeyen yapısını, hiç sözünü etmeden reddetmekti. Cumhuriyet ideolojisinin benimsettirildiği kuşaklar da böylece yerel, dinsel ve etnik grupları, Türkiye’nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak görüp reddettiler. Karşılaştıklarında, birer kalıntı gibi davrandılar onlara” (Mardin, 1992a: 64).

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz, İttihatçılıktan Kemalizme, 3.b., Çev., Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yay., İstanbul 1996.
- Akarlı Engin Deniz, Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadriazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri, Çeviren ve Yay. Haz: Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul 1978.
- Aktar, Cengiz, Türkiye'nin Batılılaştırılması, Ayrıntı Yay., İstanbul 1993.
- Atatürk, Mustafa Kemal, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:II, 5.b., Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1997.
- Belge, Murat, "Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:1, İletişim Yay., İstanbul 1983.
- Black, Cyril E., Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri, Çev. Fatih Gümüş, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1986.
- Çetinsaya, Gökhan, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti" Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt:1, Ed., Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yay., İstanbul 2001.
- Davison, Roderic H., Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 2.b., Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.
- Esenbel, Selçuk, "Türk ve Japon Modernleşmesi: 'Uygarlık Süreci' Kavramı Açısından Bir Mukayese", Toplum Ve Bilim, Sayı:84, Bahar 2000.
- Göçek, Fatma Müge, Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yay., Ankara 1999.
- Hanioğlu, Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- Hanioğlu, Şükrü, "II. Meşrutiyet Dönemi 'Garbcılığı'nın Kavramsallaştırılmasındaki Üç Temel Sorun Üzerine Bir Not", Doğu Batı, Sayı:31, Şubat-Mart-Nisan 2005.
- Heper, Metin, Türkiye'de Devlet Geleneği, Doğu-Batı Yayınları, 2.b., Çev. Nalân Soyarık, Ankara 2006.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat Nedir?", Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Derl. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2.b., Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.
- Kadioğlu, Ayşe, Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi, Metis Yay., İstanbul 1999.
- Kalaycıoğlu, Ersin- Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", Türkiye'de Politik Değişme Ve Modernleşme, Derl. Ersin Kalaycıoğlu, - Ali Yaşar Sarıbay, 3.b., Alfa Aktüel, İstanbul 2007.
- Kahraman, Hasan Bülent, Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-1, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- Kaplan, Mehmet, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II:1839-1865, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1988.

- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Panaroma, 3.b., İletişim Yay., İstanbul 1987.
- Karpat, Kemal H., Osmanlı Modernleşmesi, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Yay., Ankara 2002.
- _____, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Çev. Dilek Özdemir, İmge Yay., Ankara 2006.
- _____, Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi, Çev. Esin Soğancılar, İmge Yay., Ankara 2006.
- Kazancıgil, Ali, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", Türkiye'de Politik Değişme Ve Modernleşme, Derl: Ersin Kalaycıoğlu, - Ali Yaşar Sarıbay, 3.b., Alfa Aktüel, İstanbul 2007.
- Keyder, Çağlar, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, 4.b., İletişim Yay., İstanbul 1995.
- _____, "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu", Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, 2.b., Derl. Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- Küçükömer, İdris, Düzenin Yabancılaşması, Bağlam Yay., İstanbul 1994.
- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 9.b., Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarihi Kurumu Yayınevi, Ankara 2004.
- Mardin, Şerif, "Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, 2.b., Derl. Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- _____, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, 3.b., Derl. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 1992 a.
- _____, Türk Modernleşmesi, 2.b., Derl. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yay., İstanbul-1992b.
- Mazrui Ali, "Meiji Restorasyonu ile Atatürk Mirası Arasında Afrika", Çev: Fikret Üçcan, Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Ankara 1984.
- Oktay, Cemil, "Hum" Zamirinin Serencamı, Bağlam Yay., İstanbul 1991.
- Ortaylı, İlber, Batılılaşma Yolunda, Merkez Kitaplar, İstanbul 2007.
- _____, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 28.b., Timaş Yay, İstanbul 2008.
- Quataert, Donald, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", Çev. Fatma Acun, Derl.Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu,Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, 2.b.,Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.
- Poggi, Gianfranco, Çağdaş Devletin Gelişimi, Çev., Şule Kut-Binnaz Toprak, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul-1991.
- Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 4.b., Ülken Yay., İstanbul 1994.